

Т. В. ДУЮНОВА

Тетяна Василівна Дуюнова, здобувач Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України

ОБЧИСЛЕННЯ СТРОКІВ ЗВІЛЬНЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ У РАЗІ ЗАМІНИ ЦЬОГО ПОКАРАННЯ ПОЗБАВЛЕННЯМ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК

Із проголошенням незалежності Україна стала на шлях демократичних реформ, у тому числі й у сфері призначення та виконання кримінальних покарань. Одним із свідчень цього стала відмова від смертної кари та введення на її заміну покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Проте, як свідчить практика, запровадження такого покарання потягло за собою ряд серйозних проблем. Більшість з них була викликана тим, що України протягом доволі тривалого часу перебувала на роздоріжжі – скасовувати чи ні смертну кару. У підсумку це рішення було прийняте без попередньої теоретичної підготовки, належного правового оформлення й створення необхідної для виконання довічного позбавлення волі матеріальної бази.

Практично одразу ж після уведення довічного позбавлення волі стало зрозумілим, що утримувати таких засуджених немає де. Не було обрано чіткої та зрозумілої стратегії стосовно того, як саме виконуватимуть довічне позбавлення волі – це питання «розчинилося» у суперечках з приводу того, чи потрібна Україні смертна кара. У підсумку після уведення до КК України 1960 р. покарання у вигляді довічного позбавлення волі на будівництво спеціалізованих установ виконання покарань були відсутні кошти, внаслідок чого 612 осіб, яким цей вид покарання було призначено в порядку заміни смертної кари, тримались в окремих, хоча й певною мірою переобладнаних зусиллями ДКВС, камерах слідчих ізоляторів. Наслідком подібного не виваженого підходу стали численні скарги засуджених, за якими Європейський Суд з прав людини прийняв рішення про існування порушень Конвенції.

На відміну від усіх інших видів покарання довічне позбавлення волі має властиву тільки йому якість – постійне збільшення чисельності засуджених. Таке кількісне накопичення цієї категорії засуджених неминуче впливає на правові й моральні уявлення населення, оскільки дедалі більше громадян з числа найближчого соціального оточення втягуються в сферу застосування цього покарання. Протягом 2001–2003 рр. у дію було введено 700 місць для тримання засуджених довічно – значно менше, ніж реальна кількість таких засуджених. У 2005 р. – додатково створено ще 362 місця у секторах максимального рівня безпеки, а у 2004 р. – ще 210 місць. Тепер засуджені до довічного позбавлення волі відбувають покарання у 12 колоніях (секторах) та у 22 слідчих ізоляторах. Середня чисельність (мінімальна) становить 17 осіб у Херсонській області, максимальна – 371 особа – у Вінницькій. Але кількість таких засуджених постійно підвищується, що вимагає пошуку нових форм виконання цього покарання та розгляду можливості звільнення засуджених від довічного позбавлення волі.

При виконанні довічного позбавлення волі ще більше загострюються соціально-медичні проблеми, у тому числі психіатричні, що зумовлено не тільки збільшенням чисельності засуджених з психічними відхиленнями, а й впливом умов відбування покарання і безперспективністю положення самого засудженого. Не менш складними є соціально-психологічні та педагогічні проблеми виконання довічного позбавлення волі. Засуджені до цього виду покарання формально залишаються членами суспільства, але одночасно назавжди з нього виключаються, що неминуче спричинює різке скорочення їх корисних соціальних зв'язків та повне відчуження.

Тому перед сучасною наукою кримінально-виконавчого права й постала необхідність теоретичного аналізу проблем, які виникли в практиці виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі та потребують наукового розв'язання. Не можна заперечувати, що проблема довічного позбавлення волі залишалася поза увагою вчених, про що свідчать наукові публікації О. В. Беци, Є. Ю. Бараша, А. П. Геля, Н. Ю. Максимої, Л. О. Мостепанюк, А. Х. Степанюка, В. М. Трубнікова, І. Фролова, С. В. Царюка, Ю. О. Чеботарьової, І. С. Яковець та інших науковців. Окремі аспекти такого вигляду покарання як довічне позбавлення волі були предметом досліджень та дискусій, які проводили Ю. В. Баулін, М. Г. Вербенський, І. М. Даньшин, О. Ф. Кістяківський, В. В. Костицький, В. А. Львовичкін, М. І. Мельник, С. І. Скоков, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, В. І. Шакур, О. Т. Шевченко та інші. Порушувались питання, пов'язані з цим покаранням, й фахівцями з інших держав, такими як, Ю. М. Антонян, Ю. В. Голік, С. І. Дементьєв, І. І. Карпець, С. Г. Келіна, Н. Ф. Кузнєцова, Г. Л. Мінаков, О. С. Міхлін, О. С. Нікіфоров, П. Г. Пономарьов, В. І. Селіверстов, Н. С. Таганцев, Г. Ф. Хохряков, І. В. Шмаров.

Проте, незважаючи на значний внесок названих науковців у розробку проблем виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі, можна стверджувати, що це питання залишається ще й дотепер не досконало вивченим, особливо з урахуванням соціально-економічних та політичних змін, які відбувалися в українському суспільстві останніми роками.

Одним з проблемних аспектів, до якого неодноразово привертала увагу в науковій літературі та який найближчим часом набуде ще більшої актуальності, є порядок обчислення строків звільнення осіб, яким довічне позбавлення волі замінено на позбавлення волі на певний строк у порядку помилування, та подальше застосування до таких осіб заохочувальних інститутів, зокрема умовно-дострокового звільнення. Фахівці у галузі кримінального та кримінально-виконавчого права підраховували, скільки ж часу мінімально повинен провести в місцях позбавлення волі засуджений до довічного позбавлення волі. На цю проблему існує два погляди, які виходять з одних і тих самих підстав, але через різне обрахування початку строку нового покарання визначають різний мінімальний термін перебування засудженого до довічного позбавлення волі в колонії. Так, у разі відбуття 20 років у колонії, у разі помилування такого засудженого, довічне позбавлення волі замінюватимуть позбавленням волі на певний строк, але не менше ніж 25 років (ч. 2 ст. 87 КК України). Верхню межу цього більш м'якого покарання Законом не передбачено. Після заміни довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше ніж 25 років до засуджених згідно з їх новим правовим статусом буде можливим, як це впливає з ч. 5 ст. 82 КК України, застосування умовно-дострокового звільнення. Оскільки довічне позбавлення волі застосовують до осіб, що вчинили особливо тяжкі злочини, то згідно з правилами, що містяться у п. 3 ч. 3 ст. 81 КК України, умовно-дострокове звільнення до зазначеної категорії осіб може бути застосоване після фактичного відбуття засудженим не менше ніж три чверті строку покарання. Цей юридичний факт настане після відбуття 18 років і дев'яти місяців, які й становлять три чверті від терміну у 25 років. Отже особа, що спочатку була засуджена до довічного позбавлення волі, зможе сподіватись на звільнення після фактичного відбуття нею в колонії максимального рівня безпеки щонайменше.

За першою точкою зору – 25 років плюс час, протягом якого вирішуватиметься питання про помилування та умовно-дострокове звільнення (прихильники цієї позиції вважають, що початок строку покарання, яке було застосовано в порядку заміни довічного позбавлення волі на позбавлення волі на певний строк, необхідно обраховувати з початку відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі, який, як правило, дорівнює моменту фактичного затримання);

За другою – 33 роки і дев'ять місяців позбавлення волі (початок строку покарання обраховують з моменту прийняття рішення про помилування особи). У якості обґрунтування наводиться теза, що саме з моменту такої заміни особа припиняє відбувати покарання у вигляді довічного позбавлення волі та починає відбувати покарання нового вигляду – позбавлення волі на певний строк¹. Останній підхід визнається в науці більш правильним. Приміром, С. Гізімчук вважає, що при помилуванні засуджений звільняється від відбування більш тяжкого вигляду покарання, і замість нього йому призначають новий (згідно із ст. 51 КК України), більш м'який вид покарання, строк якого починає спливати з моменту заміни. Цей висновок, на його думку, відповідає положенням чинного законодавства та судовій практиці його застосування. Так, у ст. 81 КК України зазначено, що умовно-дострокове звільнення може бути застосоване після відбуття засудженим певної частини покарання, призначеного судом. Що стосується осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, помилування та заміна покарання на позбавлення волі на певний строк здійснюється Президентом України, тобто при застосуванні помилування змінюється суб'єкт визначення вигляду покарання. У свою чергу, у п. 11 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання і заміну невідбутої частини покарання більш м'яким» від 26.04.2002 р. № 2 передбачено, що при «вирішенні питання про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання щодо засудженого, покарання якому було пом'якшено згідно з актом амністії, помилування або за рішенням суду, фактично відбута частина покарання повинна обчислюватись, виходячи з покарання, встановленого актом амністії, помилуванням або рішенням суду». Отже, можливе застосування іншого порядку обчислення мінімальної частини, згідно з яким для застосування умовно-дострокового звільнення до осіб, помилуваних від довічного позбавлення волі, за основу приймається строк покарання, відбутий після помилування. Керуючись положеннями ст. 81 КК України, С. Гізімчук пропонує вираховувати, що в такому разі засуджений набуває право умовно-дострокового звільнення після вибуття 18 років і 7,5 місяців (3/4 від 25 років), а в сумі з мінімальним строком, відбутим до помилування, – 38 років і 7,5 місяців². Дотримуватись подібного порядку пропонують і інші вчені³.

Але не можна цілком погодитись з жодною з висловлених думок за таких підстав. Звернімося до базового законодавства: норма КК України, що передбачає помилування довічно засуджених, сформульовано так: «Актом про помилування може бути здійснена *заміна засудженому призначеного судом покарання* у вигляді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше ніж 25 років». Отож, у кримінальному законі йдеться про заміну одного покарання іншим. Порівняння цієї редакції чинного КК України з раніше чинним КК України 1960 р. дозволяє стверджувати, що дане формулювання запозичене з положень ст. 25 КК України 1960 р. в редакції до 2000 р., за якою при заміні в порядку помилування смертної кари позбавленням волі воно може бути призначено і на строк понад 15, але не більше ніж 20 років. Цю норму було пристосовано до покарання у виді довічного позбавлення волі шляхом заміни слів «смертна кара» словами «довічне позбавлення волі». Проте при закріпленні порядку заміни смертної кари на позбавлення волі проблем не виникало, оскільки така заміна була можливою або лише до вступу вироку в законну силу, або до його виконання. Тобто, покарання у вигляді смертної кари не починало виконуватись і засуджений у разі застосування помилування та заміни цього покарання позбавленням волі на певний строк направлявся для відбування позбавлення волі у загальному порядку. За таким самим принципом обраховувався й строк позбавлення волі – з урахуванням усього часу перебування в місцях попереднього ув'язнення й позбавлення волі.

Натомість чинний КК України оперує двома категоріями – «заміна покарання» (приміром, ст. 62 «...замінити позбавлення волі на строк не більше двох років триманням у дисциплінарному батальйоні...») та «заміна невідбутої частини покарання» (ст. 82 «...у разі заміни невідбутої частини основного покарання більш м'яким»). Подібне відокремлення названих понять спостерігається й у Положенні про порядок здійснення помилування: заміна покарання або його невідбутої частини на більш м'яке покаранням. У теорії кримінального права вироблене таке поняття «заміна» у загальному розумінні – це сукупність кримінально-правових норм, на підставі яких у процесі виконання покарання (відбування засудженим) суд остаточно і безумовно заміняє раніше призначене винному вироком основне покарання (повна заміна) чи невідбуту його частину (часткова заміна) іншим менш суворим основним видом покарання⁴. Тобто, заміна призначеного покарання на інший його вид і заміна невідбутої частини покарання на нове покарання в теорії розглядають як два підвиди правового інституту заміни. Натомість вони обидва мають безумовний і остаточний характер.

За визначенням В. П. Герасименка, своєрідність заміни полягає в тому, що вона здійснюється так би мовити у кілька етапів: а) призначення вироком суду певного (згодом замінюваного) виду покарання. У цьому полягає схожість інституту заміни покарання з інститутом його призначення; б) звільнення особи від призначеного покарання в цілому або частково. У цьому вбачається схожість інституту заміни покарання з інститутом звільнення від покарання або його відбування; в) нарешті, заміна всього або невідбутої частини призначеного раніше покарання на інший його вид. Саме на останньому з цих етапів і здійснюється власне заміна, у результаті якої застосовується нове покарання⁵.

У разі заміни невідбутої частини покарання на більш м'яке покарання, особа припиняє відбувати раніше призначене покарання і розпочинає відбувати інше. Тому й у п. 11 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання і заміну невідбутої частини покарання більш м'яким» від 26.04.2002 р. № 2 цілком правильно передбачено, що при «вирішенні питання про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання щодо засудженого, покарання якому було пом'якшено згідно з актом амністії, помилуванням або за рішенням суду, фактично відбута частина покарання повинна обчислюватись виходячи з покарання, встановленого актам амністії, помилуванням або рішенням суду». Нове покарання – нові й правила обрахування фактично відбутої частини.

На нашу думку, у разі застосування заміни *невідбутої частини* покарання на більш м'яке, строк знову призначеного покарання повинен обчислюватись з моменту прийняття рішення, яким таку заміну проведено. Що ж стосується *заміни одного покарання на інше* – то тут мають обиратися загальні правила обрахування строків нового покарання (курсів мій – Т.Д.). Інакше кажучи, фактично відбута частина покарання у вигляді позбавлення волі на строк від 25 років має обраховуватись за правилами, встановленими у ч. 5 ст. 72 КК України: «Попереднє ув'язнення зараховується судом у строк покарання у разі засудження до позбавлення волі день за день або за правилами, передбаченими у частині першій цієї статті».

Подібним чином визначається цей порядок й у КПК України: «Коли підсудний до винесення вироку тримався під вартою в цій справі, в строк відбуття покарання зараховується строк перебування під вартою. У тих випадках, коли обвинувачений, знаходячись під вартою, перебував у медичній установі, час перебування в ній зараховується в строк відбуття покарання».

Тобто, строк покарання у вигляді позбавлення волі, застосованого у разі заміни цим покаранням довічного позбавлення волі, слід обраховувати з моменту видання Указу Президента України про таку заміну, натомість при обчисленні фактично відбутої частини строку покарання, передбаченої у ст. 81 чи 82 КК України потрібно віднімати від нього час, проведений в місцях попереднього ув'язнення (до вступу вироку, яким було призначено довічне позбавлення волі, в законну силу). У підсумку можна стверджувати, що засуджений до довічного позбавлення волі мінімально проведе в місцях позбавлення волі за найбільш сприятливих умов 33 роки і 9 місяців позбавлення волі мінус строк перебування під вартою.

¹ Кримінально-виконавче право України: Навч. посібник / За заг. ред. проф. А. Х. Степанюка. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 624 с.

² Гізімчук С., Говорун Д. Умовно-дострокове звільнення від покарання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі: перспективи вдосконалення // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 7. – С. 115–118.

³ Степанюк А. Х. Довічне позбавлення волі як еквівалент смертній карі // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 4. – С. 204.

⁴ Герасименко В. П. Заміна покарання більш м'яким при його відбуванні за кримінальним правом України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2007. – 213 с.

⁵ Герасименко В. П. Заміна покарання більш м'яким при його відбуванні за кримінальним правом України // <http://mydiss-er.com/ru/catalog/view/6/349/3834.html>

Резюме

Розглянуто існуючі підходи до порядку обчислення строків звільнення засуджених, стосовно яких покарання у вигляді довічного позбавлення волі замінене на позбавлення волі на певний строк у порядку помилування. Запропоновано власний підхід до визначення строку звільнення таких засуджених.

Ключові слова: довічне позбавлення волі, позбавлення волі на певний строк, звільнення від відбування покарання, помилування.

Резюме

Рассмотрены существующие подходы к порядку обчисления срока освобождения от отбывания наказания осужденных, в отношении которых пожизненное лишение свободы заменено лишением свободы на определенный срок в порядке помилования. Предложен собственный подход к определению сроков освобождения таких осужденных.

Ключевые слова: пожизненное лишение свободы, лишение свободы на определенный срок, освобождение от отбывания наказания, помилование.

Summary

The existing approaches to the procedure of calculating of the release terms of prisoners serving a sentence, for which life imprisonment is replaced by imprisonment for a specified period by way of clemency, are examined. Author's own approach to the determination of the terms of the release of such convicts is proposed.

Key words: life imprisonment, imprisonment for a definite period, release from punishment, clemency.

Отримано 16.01.2012

К. С. ЛАНОВЕНКО

Катерина Сергіївна Лановенко, ад'юнкт
Національної академії внутрішніх справ

ПРАВОВА СУТНІСТЬ ОЦІНОЧНИХ ПОНЯТЬ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Оціночні поняття в кримінальному законодавстві – особливий різновид кримінально-правових понять, оскільки жодні інші поняття не передбачають можливості вільного формування їхнього змісту в процесі правозастосування. Цей факт дає можливість розглядати оціночні поняття як відносно самостійне кримінально-правове явище, яке характеризується специфічними ознаками та властивостями. Останні проявляються при здійсненні кримінально-правової кваліфікації, суттєво впливаючи на її зміст. У зв'язку з цим дослідження сутності оціночних понять кримінального законодавства викликає інтерес не лише у вітчизняній науці, а й має вагомe значення для практичної діяльності.

Питанням сутності оціночних понять у праві в цілому та зокрема в кримінальному присвячені роботи таких вчених, як Я. М. Брайніна, Т. В. Кашаніної, О. В. Кобзевої, В. М. Косовича, В. М. Кудрявцева, А. О. Наумова, А. П. Огородника, М. І. Панова, В. В. Пітецького, Г. Т. Ткешеліадзе, С. Д. Шапченка та інших. Однак, представлені вченими положення містять суттєві розбіжності у розумінні переліку та змісту основних ознак оціночних понять, що, звісно, не сприяє формуванню єдиного концептуального уявлення про сутність та особливості відповідного кримінально-правового явища.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). З'ясувати правову сутність оціночних понять кримінального законодавства шляхом розкриття змісту їхніх основних правових ознак.

У науковій літературі представлена досить велика кількість дефініцій оціночних понять, що свідчить про наявність розбіжностей у визначенні їхніх основних ознак. Водночас детально дослідивши це питання, ми дійшли висновку, що здебільшого йдеться про одні й ті самі ознаки, хоча їх формулювання та зміст іноді суттєво відрізняються. В цілому визначені в літературі правові ознаки оціночних понять можна узагальнено представити у вигляді таких:

- неконкретизованість;
- встановлення їх змісту в процесі правозастосування;
- наявність процедури оцінювання при їх застосуванні;
- їх застосування пов'язане з реалізацією дискреційних повноважень.

Неконкретизованість. Цю ознаку майже одноставно підтримують деякі науковці¹. Водночас розуміння змісту цієї ознаки у різних вчених викликає низку суперечностей. У зв'язку з цим необхідно відзначити такі моменти. По-перше, йдеться саме про законодавчу неконкретизованість поняття, тобто повну відсутність або наявність лише часткового роз'яснення змісту поняття в тексті Кримінального кодексу України (*далі – КК України*). Водночас це не заперечує можливості конкретизації оціночних понять в інших джерелах.

З цього приводу в літературі іноді наголошується, що в зв'язку з роз'ясненням оціночних понять в інших нормативно-правових актах, разом з документами відомчого характеру, а також у теорії кримінального права чи судовій практиці може відбутися втрата поняття оціночності². Наприклад, поширеною практикою була конкретизація оціночних понять в Постановах Пленуму Верховного Суду України, в майбутньому вірогідно цю функцію виконуватимуть вищі спеціалізовані суди.

Дійсно, іноді внаслідок практики тривалого застосування деяких оціночних понять напрацьовуються стабільні критерії їхньої оцінки, які де-факто усувають труднощі і неоднозначності їх тлумачення. Поряд з цим ми не можемо погодитись, що таким чином поняття отримують формальну визначеність. По-перше,